

УДК 347.2/3

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАХИСТУ МАЙНОВИХ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ ДЕРЖАВИ Й ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Панькевич Р.В., аспірант
кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету
Львівський національний університет імені Івана Франка

Стаття присвячена комплексному й системному дослідженню теоретико-прикладних аспектів правового регулювання захисту майнових прав та інтересів держави й територіальних громад у цивільному праві України.

Ключові слова: захист права, майнові права та інтереси, держава, територіальні громади, суд.

Статья посвящена комплексному и системному исследованию теоретико-прикладных аспектов правового регулирования защиты имущественных прав и интересов государства и территориальных общин в гражданском праве Украины.

Ключевые слова: защита права, имущественные права и интересы, государство, территориальные общины, суд.

Pankevych R.V. LEGAL REGULATION OF PROTECTION OF LEGAL RIGHTS AND INTERESTS OF THE STATE AND TERRITORIAL COMMUNITIES IN THE CIVILIAN RIGHTS OF UKRAINE

The article is devoted to the complex and systematic study of the theoretical and applied aspects of legal regulation of the protection of property rights and interests of the state and territorial communities in the civil law of Ukraine.

Key words: protection of rights, property rights and interests, state, territorial communities, court.

Постановка проблеми. Основним Законом України встановлено, що Україна є суверенна й незалежна, демократична, соціальна, правова держава. Її внутрішня політика ґрунтується, зокрема, на принципах пріоритетності захисту національних інтересів, верховенства права, рівності всіх суб'єктів права власності перед законом тощо [1]. Сьогодні особливої актуальності набуває питання захисту майнових прав та інтересів держави Україна, зокрема, у зв'язку з тимчасовою окупацією частини її території.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До питання правового регулювання захисту майнових прав та інтересів держави й територіальних громад у цивільному праві дотичні праці таких відомих науковців: С.С. Алексєєва, Ю.В. Білоусова, В.М. Горшеньова, М.М. Дякович, В.М. Коссака, Р.Я. Лемик, М.С. Малеїна, О.І. Мацегоріна, Т.М. Підлубної, Ю.Д. Притики, З.В. Ромовської, С.В. Сенік, О.П. Сергєєва, Р.О. Стефанчука, Г.П. Тимченка, Ю.К. Толстого, Є.О. Харитонова, Я.М. Шевченко та ін.

Постановка завдання. Ураховуючи актуальність указанного питання, правове регулювання захисту майнових прав та інтересів держави й територіальних громад у цивільному праві України потребує окремого вивчення. Метою дослідження є аналіз теоретико-прикладних аспектів захисту майнових прав та інтересів держави й територіальних громад.

Новизна статті полягає в комплексному розгляді концептуальних теоретико-правових підходів до правового регулювання захисту майнових прав та інтересів держави й територіальних громад як учасників цивільних правовідносин з урахуванням законодавчих положень, судової практики та правової доктрини.

Виклад основного матеріалу дослідження. Можна погодитися з думкою бага-

тьох учених, що поняття «охорона права» є більш широким, аніж термін «захист права». Наприклад, професор М.С. Малеїн розрізняв охорону та захист прав і вказував, що охорона прав – більш широке поняття, що включає всі юридичні правила з приводу певного блага, а під захистом права він розуміє заходи, передбачені в законі для тих випадків, коли право вже порушено [2, с. 192; 3, с. 18–19].

Учені Ю.К. Толстой та О.П. Сергєєв також наголошують на тому, що поняття «охорона права» ширше за поняття «захист права». При цьому, на думку вчених, охорона права в широкому значенні включає заходи не тільки правового, а й економічного, політичного, організаційного та іншого характеру, спрямовані на створення необхідних умов для здійснення суб'єктивних прав. До власне правових заходів охорони належать усі заходи, за допомогою яких забезпечується як розвиток правовідносин у їх нормальному, непорушеному стані (наприклад, закріплення цивільної право- та дієздатності, установлення юридичних обов'язків тощо), так і відновлення порушених або оспорюваних прав та інтересів. У вузькому значенні «охорона» включає лише передбачені законом заходи, спрямовані на відновлення або визнання прав на захист у разі їх порушення чи оспорювання [4, с. 240].

Відомий правознавець С.С. Алексєєв розглядав захист як державно-примусову діяльність, скеровану на здійснення «відновлювальних завдань» – поновлення порушеного права, забезпечення юридичного обов'язку стосовно охоронюваного законом інтересу, який, на відміну від суб'єктивного права, не має кореспондуючого йому обов'язку; захист мав би визначатися як державно-примусова діяльність, спрямована на забезпечення безперешкодної реалізації охоронюваного законом інтересу [5, с. 280].

На думку Т.М. Підлубної, захистом суб'єктивних прав та інтересів є правозастосовна діяльність, що здійснюється компетентним органом або безпосередньо уповноваженою особою у випадках, визначених законом, з метою відновлення порушеного, невизнаного чи оспорюваного суб'єктивного права й інтересу [6, с. 6].

Професор З.В. Ромовська вважає, що захистом є застосування заходу державного примусу до особи, яка порушила чуже право або чужий інтерес [7, с. 39].

На думку професора Ю.Д. Притики, захист прав може бути визначений як юридична діяльність, спрямована на усунення перешкод на шляху здійснення суб'єктами своїх прав і припинення правопорушення, відновлення положення, що існувало до правопорушення. При цьому визначення поняття захисту прав через поняття діяльності дає можливість точніше встановити підстави й мету захисту, проаналізувати окремі види дій (діяльності) із захисту прав, а також виявити взаємозв'язок їх і єдність [8, с. 16–17].

Академік Я.М. Шевченко пише, що захист цивільних прав передбачає застосування цивільно-правових засобів з метою забезпечення цивільних прав і здійснюється за допомогою заходів матеріально-правового і процесуально-правового характеру. Як самостійне суб'єктивне право захист цивільних прав містить низку можливостей для суб'єкта, а саме: реалізувати право власними діями, вимагати відповідної поведінки від зобов'язаної особи, використати спеціальні засоби правоохоронного характеру для захисту права [9, с. 540–541].

Професор Ю.В. Білоусов слушно звертає увагу на те, що Цивільний кодекс (далі – ЦК) України проводить класифікацію видів захисту залежно від суб'єкта його здійснення: судом (ст. 16), органами державної влади, органами влади АРК (ст. 17), органами нотаріату (ст. 18), самостійно (ст. 19). І вже серед судових форм захисту проводиться поділ залежно від способів захисту, хоч окремі з них можуть використовуватися не лише в судовому порядку. Так, наприклад, у разі захисту цивільного права в адміністративному порядку може застосовуватися така форма, як визнання незаконним рішення, дії чи бездіяльності нижчого органу чи особи, нотаріальні органи шляхом учинення виконавчого напису уповноважують органи виконання (державного виконавця) до примусового виконання обов'язку в натурі, відновлення становища, яке існувало до порушення тощо [10, с. 28].

Підсумовуючи наукові позиції правників, зазначимо, що «охорона права» є ширшим поняттям і забезпечує можливість його реалізації, а «захист права» застосовується з метою його відновлення лише в разі порушення, невизнання або оспорювання.

Проаналізувавши положення ЦК України, можемо констатувати, що поняття «охорона права» зустрічається набагато рідше, ніж термін «захист права». Так, відповідно до ст. 15 ЦК України, кожна особа має право на захист свого цивільного права в разі його порушення, невизнання або оспорювання. Кожна осо-

ба має право на захист свого інтересу, який не суперечить загальним засадам цивільного законодавства.

При цьому законодавець розмежує поняття порушення, невизнання або оспорювання цивільного права. У науковій літературі також розмежовано вказані поняття. Так, на думку Р.О. Стефанчука, під порушенням права розуміється такий стан суб'єктивного права, за якого воно зазнало протиправного впливу з боку правопорушника, внаслідок чого суб'єктивне право уповноваженої особи зменшилося або зникло як таке. Порушення права пов'язане з позбавленням його носія можливості здійснити, реалізувати своє право повністю або частково. Невизнання права автор визначає як дії учасника цивільних правовідносин, який несе юридичний обов'язок перед уповноваженою особою, що спрямовані на заперечення загалом або в певній частині суб'єктивного права іншого учасника цивільних правовідносин, унаслідок якого уповноважена особа позбавлена можливості реалізувати своє право. А оспорювання передбачає такий стан цивільних правовідносин, за якого між учасниками існує спір з приводу наявності чи відсутності суб'єктивного права у сторін, а також належності такого права певній особі. Оспорене право ще не порушене, але виникає невизначеність у праві, зумовлена поведінкою другої сторони стосовно уповноваженого [11].

Погоджуємося з думкою професора М.М. Дякович, яка вважає, що захист прав спрямований на усунення будь-яких перешкод на шляху здійснення суб'єктами своїх прав і недопущення правопорушення, відновлення становища або ж тих прав, які існували до правопорушення. Однак звернення за захистом є можливим не тільки у зв'язку з порушенням або оспорюванням права, а й у разі його невизнання. Традиційно позови про визнання є засобом захисту ще не порушеного права [12, с. 28, 51].

Автори видання «Цивільно-процесуальне право» С.В. Сенік, Р.Я. Лемик зазначають, що позови про визнання пред'являють у тих випадках, коли порушення права позивача немає, однак між сторонами виникли сумніви стосовно існування чи дійсності між ними відносин, які тягнуть правові наслідки. Мета такого позову – усунути сумніви щодо існування правовідносин [13, с. 28].

Варто підкреслити, що захист цивільних, у тому числі майнових, прав та інтересів здійснюється в кожному конкретному випадку в одній із передбачених законом форм. Під формою захисту права В.М. Горшеньов розумів регламентований правом комплекс особливих процедур, які здійснюються правозастосовними органами й самою уповноваженою особою в рамках правозахисного процесу та спрямовані на відновлення порушеного (оспорюваного) права [14, с. 233].

На думку науковця Г.П. Тимченко, форма захисту права в цивільному судочинстві – це обумовлена законом діяльність компетентних органів щодо захисту права, що полягає в установленні фактичних обставин цивільної справи, застосуванні відповідних норм права,

визначенні способів захисту права й винесенні рішення [15, с. 211].

Професор Є.О. Харитонов, залежно від природи юрисдикційного органу, що здійснює захист, форми захисту цивільних прав поділяє на судовий захист (ст. 55 Конституції, ст. 16 ЦК України); адміністративний захист (ст. 17 ЦК України); захист нотаріусом (ст. 18 ЦК України); самозахист (ст. 55 Конституції України, ст. 19 ЦК України); захист за допомогою інших громадських, державних і міжнародних інституцій і їхніх органів [16, с. 183].

Український правознавець О.І. Мацегорін підкреслює, якщо спробувати узагальнити класифікації форм захисту суб'єктивних цивільних прав з урахуванням усіх наявних поглядів, можна виокремити дві основні форми захисту залежно від суб'єктів їх здійснення: юрисдикційну та неюрисдикційну. Основна відмінність між ними полягає в тому, що захист прав та інтересів у юрисдикційній формі здійснюється уповноваженими державою на цей вид правозахисної діяльності органами з властивим кожному з них певним процесуальним порядком діяльності, а захист прав та інтересів у неюрисдикційній формі здійснюється в рамках матеріальних правовідносин і реалізується, як правило, самими учасниками правовідносин [17, с. 146].

Так, А.В. Янчук зазначає, що форма захисту відображає, як саме уповноважена особа здійснюватиме належне їй право на захист – самостійно чи залучить до цього процесу певний уповноважений орган. Перша з двох наведених форм захисту одержала назву неюрисдикційної, друга – юрисдикційної форми захисту. При цьому спільною ознакою обох указаних форм захисту є те, що здійснення права на захист у будь-якому разі ініціює саме носій порушеного суб'єктивного права [18, с. 66].

Отже, можна погодитися з позицією В.Л. Яроцького, який на підставі аналізу особливостей неюрисдикційної форми захисту дійшов висновку, що єдиним способом реалізації неюрисдикційної форми захисту є самозахист суб'єктивних цивільних прав [19, с. 64].

Цікавим із цього приводу є бачення дослідника І.Ю. Ромашенка, який у науковій статті пропонує поділяти форми захисту цивільних прав та охоронюваних законом інтересів на безпосередню й опосередковану, що є, на його думку, виправданим, оскільки відображає сутність самозахисту як такої форми захисту, яка використовується внаслідок самостійних дій потерпілої особи й, відповідно, адекватно характеризує зміст інших форм захисту, за яких потрібне буде звернення потерпілої особи до органів чи осіб, уповноважених на захист цивільних прав [20, с. 111–112].

Відповідно до приписів чинного цивільного законодавства України, право на захист особа здійснює на свій розсуд. Глава 3 ЦК України визначає форми захисту цивільних прав та інтересів: судовий захист; захист цивільних прав та інтересів Президентом України, органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим або органами місцевого самоврядування; захист цивільних прав нотаріусом; самозахист цивільних прав.

Підсумовуючи викладене, з урахуванням положень ЦК України, найбільш удалим, на нашу думку, є поділ форм захисту цивільних прав та інтересів на юрисдикційну й неюрисдикційну, за критерієм суб'єкта здійснення такого захисту.

Найпоширенішою формою захисту цивільних прав та інтересів держави й територіальних громад як суб'єктів цивільних правовідносин є судовий, який може здійснюватися способами, визначеними ч. 2 ст. 16 ЦК України: визнання права; визнання правочину недійсним; припинення дії, яка порушує право; відновлення становища, яке існувало до порушення; примусове виконання обов'язку в натурі; зміна правовідношення; припинення правовідношення; відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди; відшкодування моральної (немайнової) шкоди; визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб.

Варто наголосити, що вказаний перелік способів судового захисту не є вичерпним, згідно з абзацом 12 ч. 2 ст. 16 ЦК України, суд може захистити цивільне право або інтерес іншим способом, що встановлений договором або законом чи судом у визначених законом випадках.

При цьому вищевказаний абзац доповнено словами «чи судом у визначених законом випадках» лише 03.10.2017 Законом України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» [21].

Відповідно, ЦПК України в редакції 2004 року (до 03.10.2017) у ст. 4 «Способи захисту, які застосовуються судом» указував, що, здійснюючи правосуддя, суд захищає права, свободи й інтереси фізичних осіб, права й інтереси юридичних осіб, державні та суспільні інтереси лише в спосіб, визначений законами України. Захист цивільного права або інтересу іншим способом, зокрема встановленим сторонами в договорі, чи судом процесуальний закон не передбачав.

Як наслідок, вимоги цієї статті і ст. 16 ЦК України стосовно того, що зазначені права й інтереси можуть захищатися лише способами, передбаченими законом або договором, призводили до відмови в захисті цих прав та інтересів у правовідносинах, для яких законом або договором не встановлено способів їх захисту. Указаний висновок впливає з аналізу практики застосування судами ст. 16 ЦК України, зробленого Верховним Судом України у 2014 році, який задля усунення законодавчої прогалини орієнтував суди в таких випадках виходити із загальних засад захисту прав, свобод та інтересів, визначених Конституцією України, Конвенцією про захист прав людини й основоположних свобод [22]. Саме такий концептуальний підхід до застосування судами положень ст. 16 ЦК України відображено в Постанові Верховного Суду України від 21.05.2012 у справі № 6-20цс11 [23].

Водночас вищезгадане положення матеріального закону щодо можливості захисту цивільних прав або інтересів не лише в спосіб, визначений законами України, а й у спосіб, установлений договором або законом чи судом, утілено в новій редакції Цивільного процесуального кодексу (далі – ЦПК) України від 03.10.2017 № 2147–VIII, у ст. 5 якого вказано, що, здійснюючи правосуддя, суд захищає права, свободи й інтереси фізичних осіб, права й інтереси юридичних осіб, державні та суспільні інтереси в спосіб, визначений законом або договором. Окрім цього, законодавець у ч. 2 вказаної статті передбачив, якщо закон або договір не визначають ефективного способу захисту порушеного, невизнаного або оспореного права, свободи чи інтересу особи, яка звернулася до суду, суд, відповідно до викладеної в позові вимоги такої особи, може визначити в рішенні такий спосіб захисту, який не суперечить закону [24].

Слушною із цього приводу є думка судді новоствореного Верховного Суду А.О. Лєсько, яка підкреслює, що ст. 5 нового ЦПК України не обмежує суд у виборі способу захисту, прямо передбаченого законом, а дозволяє, виходячи з принципу верховенства права, визначити не тільки прямо передбачений у нормативному акті спосіб захисту порушеного права особи, а й спосіб захисту, який не передбачений законом, але не суперечить йому. При цьому варто враховувати, що суд у такому випадку не припуститься порушення передбаченого ст. 2 ЦПК України принципу диспозитивності (права особи на власний розсуд розпоряджатися своїми правами щодо предмета спору), оскільки буде діяти відповідно до викладеної в позові вимоги особи, яка звернулася до суду [25].

Порівнюючи норми попереднього ЦК Української РСР від 1963 року [26] із чинним, значимо, що ст. 6 передбачала можливість захисту лише цивільних прав, а не інтересів. Окрім цього, такі способи захисту, як визнання правочину недійсним і визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб, у ЦК УРСР не передбачалися взагалі. Також не було положення щодо можливості суду захистити цивільне право або інтерес іншим способом, що встановлений договором або законом.

Отже, аналізуючи ст. 5 нового ЦПК України у взаємозв'язку з положеннями ст. 16 чинного ЦК України, доходимо висновку, що з прийняттям Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 03.10.2017 законодавець привів у відповідність матеріальний і процесуальний закони та розширив процесуальні можливості суду реально захистити порушені, невизнані або оспорені права, свободи чи інтереси позивача.

Отже, правильною видається позиція вчених, які вважають, що інститут захисту цивіль-

них прав є комплексним і міждисциплінарним, який має матеріально-правові та процесуальні аспекти [27, с. 12]. Матеріальні та процесуальні норми, які регулюють способи, форми й порядок захисту, мають єдину мету – забезпечити повний, усебічний, швидкий захист суб'єктивного права і становлять єдиний комплексний інститут правового захисту [28].

Висновки з проведеного дослідження. Підсумовуючи вищевикладене, можемо резюмувати таке.

По-перше, поняття «охорона права» є ширшим і забезпечує можливість його реалізації, а «захист права» застосовується з метою його відновлення лише в разі порушення, невизнання або оспорювання.

По-друге, з урахуванням положень ЦК України найбільш вдалим, на нашу думку, є поділ форм захисту цивільних прав та інтересів на юрисдикційну й неюрисдикційну, за критерієм суб'єкта здійснення такого захисту.

По-третє, захист майнових прав та інтересів держави й територіальних громад є комплексним інститутом як матеріального, так і процесуального права, що здійснюється в разі їх порушення, невизнання або оспорення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики: Закон України URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2411-17>.
2. Малєин Н.С. Гражданский закон и право личности в СССР. Москва: Юрид. лит-ра, 1981. 215 с.
3. Малєин Н.С. Охрана прав личности советским законодательством. Москва: Наука, 1985. 128 с.
4. Гражданское право / под ред. Ю.К. Толстого, А.П. Сергеева. Санкт-Петербург; Москва: Проспект, 1996. Ч. 1. 416 с.
5. Алексеев С.С. Общая теория права: в 2 т. Москва: Юрид. лит., 1981. Т. 1. 359 с.
6. Підлубна Т.М. Право на захист цивільних прав та інтересів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. Київ, 2009. 20 с.
7. Ромовська З.В. Сімейний кодекс України: науково-практичний коментар. Київ: Правова єдність, 2009. С. 39.
8. Притика Ю.Д. Поняття і диференціація способів захисту цивільних прав та інтересів. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Юридичні науки». 2004. Випуск 60–62. С. 16–19.
9. Юридична енциклопедія / ред. Ю.С. Шемшученко та ін.; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1998–2004. Т. 2: Д-Й. 741 с.
10. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар: у 2 ч. / за заг. ред. Я.М. Шевченко. Київ: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. Ч. 1. 692 с.
11. Стефанчук Р.О. Цивільне право України: навчальний посібник. Київ: Прецедент, 2005.
12. Дякович М.М. Охорона і захист сімейних прав та інтересів нотаріусом: монографія. Київ: Істина, 2014. 520 с.
13. Сенік С.В., Лемик Р.Я. Цивільне процесуальне право: навчальний посібник. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. 424 с.
14. Горшенев В.М., Недбайло П.Е. Процессуальная форма и ее социально-юридические возможности в социалистическом обществе. Юридическая процессуальная форма: Теория и практика. Москва, 1978.
15. Тимченко Г.П. Проблеми форм захисту цивільних прав та охоронюваних законом інтересів. Вісник Господарського суду України. 2002. № 1. С. 211–214.
16. Харитнов С.О., Саніахметова Н.О. Цивільне право України: підручник. Київ: Істина, 2003. 776 с.
17. Мацегорін О.І. Поняття та зміст захисту цивільних прав. Часопис Київського університету права. 2011. № 3. С. 143–146.

18. Янчук А. Учасники захисту цивільних прав. Підприємство, господарство і право. 2016. № 3. С. 65–70.
19. Яроцький В. Л. Проблеми застосування захисту та самозахисту суб'єктивних цивільних прав. Приватноправове регулювання суспільних відносин: традиції, сучасність, перспектива: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, Одеса, 19–20 квітня 2012 р. Київ: ТОВ «Білоцерківдрук», 2013. С. 64–67.
20. Ромашенко І.О. Порядок та форми захисту суб'єктивних цивільних прав та охоронюваних законом інтересів шляхом зміни та припинення правовідношення. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». 2017. Випуск 3. Том 1. С. 110–115.
21. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів: Закон України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2147%D0%B0-19/page>.
22. Аналіз практики застосування судами ст. 16 Цивільного кодексу України. Вісник Верховного Суду України. 2014. Випуск № 8 (168). URL: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/6AF1EBA6DF621DEDC2257CE60053FC3](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/6AF1EBA6DF621DEDC2257CE60053FC3).
23. Постанова Верховного Суду України від 21.05.2012 у справі № 6-20цс11. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/24704776>.
24. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>.
25. Лесько А. Захист цивільних прав та інтересів судом: нові аспекти. URL: https://censor.net.ua/blogs/3038431/zahist_tsiivlnih_prav_ta_nteresv_sudomnov_aspekti.
26. Цивільний кодекс Української РСР від 18.07.1963. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1540-06>.
27. Тимченко Г.П. Способи та процесуальні форми захисту цивільних прав: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2002. 21 с.
28. Коссак В.М. Здійснення та захист цивільних прав. Цивільне право України: підручник / за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. Київ, 2002. Кн. 1. С. 216–218.